

Біскуб І.П.

доктор філологічних наук, доцент

Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

КОРЕЛЯЦІЯ КОНЦЕПТОТВОРЕННЯ Й КАТЕГОРИЗАЦІЇ: ЛІНГВОІНДУКТИВНИЙ ПІДХІД

У статті висвітлено основні підходи до розуміння механізмів концептотворення й категоризації з огляду на потребу у формалізованому описі лінгвістичної інформації у лексичних базах даних.

Ключові слова: концептуальні структури, категорія, категоризація, моделювання.

Бискуб И.П. Корреляция образования концептов и категоризации: лингвоиндуктивный подход. В статье охарактеризованы основные подходы к пониманию механизмов образования концептов и категоризации в связи с необходимостью формального описания лингвистической информации в лексических базах данных.

Ключевые слова: концептуальные структуры, категория, категоризация, моделирование.

Biskub I.P. Correlation of Concept Creation and Categorization: Linguistic Inductive Approach. The article highlights the main approaches towards relating the creation of concepts and categorization in view of formal description of linguistic information in lexical databases.

Key-words: conceptual structures, category, categorization, modeling.

Будь-які спроби зрозуміти і науково обґрунтувати процеси, пов'язані з творенням концептів у свідомості індивідів, призводять до переосмислення взаємозв'язку лінгвістичної семантики і загальної психологічної теорії усвідомлення й розуміння світу людиною [Lakoff 1987]. У сучасному мовознавстві найпродуктивнішим нам уявляється напрямок лінгвоконцептології, у межах якого виявляються і досліджуються *концептуальні структури* – форми ментальних репрезентацій, що базуються на принципах інференції і дають змогу планувати ментальні й фізичні дії індивідів [Jackendoff 2002, 68].

Р. Джекендофф звертає увагу на те, що концептуальні структури мапуються на власне лінгвістичні рівні синтаксичних і фонологічних структур згідно з так званими правилами відповідності (*correspondence rules*), формуючи у такий спосіб множини вербалізаторів [Jackendoff 2002, 69]. Через свою ідеальну природу, концепти піддаються аналізу переважно шляхом вивчення їх вербалізаторів. Такі дослідження є продуктивними, особливо з огляду на потужний методологічний потенціал сучасної когнітивної лінгвістики, внаслідок чого вчені мають можливість оперувати

комплексними поняттями, такими як «концептосфера» й «коцептосистема». Однак ще й досі незрозумілими залишаються власне механізми творення концептів.

Логічно передбачити, що потенційно можливими є два основних напрямки концептотворення:

- 1) безпосереднє мапування реальності (об'єктивної або психологічної) на певні когнітивні структури, внаслідок чого утворюються макроконцепти із подальшою сегментацією на мікроконцепти (тобто формуються концептуальні структури);
- 2) мапування реальності за допомогою лінгвістичних структур із подальшим утворенням когнітивних категорій, які згодом систематизуються у мозку людини за допомогою концептуальних структур.

Будь-яка лінгвокогнітивна теорія потребує підтвердження шляхом аналізу достатньої кількості мовного матеріалу, а на сучасному етапі особливої ваги набувають розвідки, у яких емпірично-дескриптивні результати підлягають подальшій формалізації, внаслідок чого лінгвістика пропонує власні методи лінгвокогнітивного моделювання мислення. Природну мову на сучасному етапі використовують не лише як засіб формалізації інформації, але і як інструмент для комп'ютерного моделювання знань і забезпечення вербальної взаємодії між людиною й машиною [Біскуб 2009]. Це спричиняє додаткове зацікавлення представників когнітивної лінгвістичної парадигми, зокрема у виявленні закономірностей інтелектуальної та вербальної діяльності людини, які можна було б представити як універсальні комунікативно-когнітивні моделі знань, згодом інтегровані в експертні системи й системи штучного інтелекту. Основна складність на шляху до розробки таких моделей – широка варіативність реалій зовнішнього світу й способів їх віддзеркалення у свідомості людини. Згідно з останніми дослідженнями нейрофізіологів, сутності об'єктивної реальності по-різному репрезентовані в мозку людини: у вигляді наочних образів, наївних понять, символів.

Когнітивна наукова парадигма як спосіб інтерпретації та вивчення особливостей пізнавальної діяльності людини передбачає міждисциплінарний підхід до вивчення й моделювання різних типів знань у свідомості індивіда. Принциповим завданням для когнітивної науки є встановлення загальних та універсальних принципів, що покладені в основу ментальних процесів у мозку людини.

Когнітивна діяльність людини базується на певних структурах знань, які утворюють у її свідомості картину світу, що представлена за допомогою ментальних репрезентацій сутностей об'єктивної та психологічної дійсності [Lakoff 1987]. Природна мова – універсальний та оптимальний спосіб актуалізації ментальних репрезентацій.

За умови успішного інтегрування різних типів знань і їхніх моделей існує можливість поєднати й представити їх у вигляді загальної моделі світу. Модель світу визначається як сукупність певним чином організованих знань про світ, що властиві когнітивній системі або її комп'ютерній моделі. У спрощеному форматі модель світу виступає частиною когнітивної системи, де зберігаються знання про будову світу, його закономірності та ін.

Модель світу, репрезентована за допомогою лінгвістичних засобів, пов'язана з результатами розуміння тексту або дискурсу загалом. У процесі розуміння в дискурсі будується його ментальна модель, яка є результатом взаємодії плану змісту тексту й знань про світ, що властиві суб'єктам комунікації. Ч. Філмор зазначав, що “можна використовувати термін “модель”, коли мається на увазі точка зору конкретної людини на світ або те уявлення про світ, яке будує інтерпретатор під час інтерпретації тексту” [Филлмор 1988, 110].

Враховуючі усі наведені вище види інтегративних зв'язків між когніцією й вербальною діяльністю індивіда, вважаємо за можливе висунути ідею про нероздільний зв'язок між процесами концептотворення й категоризації, внаслідок чого можливо створювати лінгвокогнітивні моделі знань. У сучасних розвідках стосовно категоризаційних особливостей природної мови наголошено, що систематизація знань, яка покладена в основу процесу категоризації, відображає спосіб позиціонування цих знань стосовно вже наявної в мозку людини інформації про споріднені концептуальні сутності [Lakoff 1987, 157]. Категоризація до певної межі – накладання психологічної мета-реальності на об'єктивний світ, який, окрім своєї матеріальної природи, передбачає й певні ідеальні сутності.

У наших попередніх розвідках [Біскуб 2009] ми запропонували підхід, згідно з яким лінгвістичну категоризацію доречно розглядати у двох ракурсах: 1) як універсальний спосіб когнітивного та формального кодування лінгвальних і нелінгвальних знань про світ, що використовується під час добору лінгвістичних одиниць до мовних пакетів прикладних програм; 2) як застосування існуючого арсеналу лінгвістичних (граматичних, синтаксичних, семантичних, концептуальних) категорій сучасної англійської мови з метою забезпечення успішної мовленнєвої взаємодії людини й комп'ютера.

Застосування категоріального розподілу мовних одиниць сприятиме моделюванню когнітивної й комунікативної діяльності, яка відображається в особливому виді дискурсу – дискурсі програмного забезпечення – та актуалізується під час ведення мовленнєвого (усного або письмового) діалогу людини й комп'ютера.

Розглянемо потенціал лінгвістичної категоризації як дієвого інструменту лінгвокогнітивного моделювання знань. В.І. Карасик, аналізуючи відтворення когнітивних процесів за допомогою категорій лінгвістики, виділяє три основні лінгвістичні процедури, пов'язані з когнітивним моделюванням:

- дослідження інформації (проблеми референції і умовної правдивості);
- дослідження представлення інформації (семантичні операції, концептуалізація);
- дослідження переробки інформації (розуміння тексту, збереження і репрезентація знань) [Карасик 1992].

Ці процедури базуються на триєдиній сутності мовного знака – єдності семантики, синтактики і прагматики. Основним принципом категоріального моделювання мови виступає принцип “від функції до засобу”, який є перспективним інструментом моделювання дискурсивної комунікації людини й комп’ютера з огляду на номінативний характер добору мовних засобів для позначення ключових операторів програмного забезпечення і стратегічного моделювання ситуацій для їх використання.

Про інтегративний зв’язок категоризації і когнітивного моделювання свідчать виокремлені В.І. Карасиком когнітивні моделі виділення категорій на дедуктивній основі, такі як комунікативна, когнітивна і структурна моделі [Карасик 1992].

Комунікативна модель будується як абстрактна формула ситуації спілкування, у якій присутні мовець, слухач, предмет мовлення й обставини мовлення. Уточнення основних характеристик комунікації відбувається за допомогою категорій дейксису (“я” – “тут” – “зараз”).

Когнітивна модель будується як абстрактна формула ситуації, дії або стану. У найабстрактнішому вигляді вона зводиться до формули “суб’єкт – предикат”. Послідовна конкретизація суб’єкта і об’єкта, який вичленовується із предиката, призводить до встановлення категорій аналогового синтаксису, таких як семантичні відмінки Ч. Філмора.

Структурна модель будується на основі лінійних взаємозв’язків у тексті. Існують статичні і динамічні структурні моделі. У статичних моделях розмежовуються сурядні і підрядні зв’язки, уточнюються види підрядних зв’язків (узгодження, керування, прилягання). У динамічних моделях реалізуються синтаксичні трансформації [Карасик 1992, с. 87].

С. Пінкер та А. Прінс стверджують, що мозку людини потрібні категорії для того, щоб зменшити ментальне навантаження під час оперативної обробки інформації [Pinker, Prince 2002, 246]. Однак, досвід лінгвокогнітивного вивчення таких категорій засвідчує, що у пам’яті людини зберігається як сама категорія, так і кожен її член (наприклад, категорії «місяці»).

У своїх працях А. Бобік [Bobick 1987], Р. Шепард [Shepard 1987], Дж. Андерсон [Anderson 1976] активно пропагують ідею про те, що концептуальні категорії сприяють інференційним процесам, під час яких людина на основі обробки спостережень за об’єктами зовнішнього світу усвідомлює наявність інших ознак цих об’єктів, які зовнішньо або контекстуально не виражені. Таким чином, не володіючи усією інформацією

про об'єкт, ми відносимо його до певної концептуальної категорії і, як наслідок, отримуємо пакет дотичної інформації, який пропонує сама категорія. Розподіл об'єктів між категоріями є нічим іншим, ніж когнітивним моделюванням, внаслідок якого утворюються «природні моделі» (“natural models” [Bobick 1987], або, за іншою термінологією «причинно-наслідкові зони» (“consequential regions”) [Shepard 1987].

Розробка таких моделей дасть змогу формального лінгвокогнітивного моделювання знань з метою наповнення знаннями сучасних інтелектуальних систем. Деякі спроби моделювання концептуальних категорій спостерігаємо у сучасних лінгвістичних базах даних, де лінгвістична інформація фрагментується та систематизується за індуктивним принципом. Наведемо приклад лінгвоіндуктивної моделі лінгвістичної категоризації для лексеми “category”, взятий із лексичної бази даних для сучасної англійської мови DANTE:

Category MEANING *n class of things of similar characteristics*

⇒ *For further information about what you should do next please select the appropriate category from the list below.*

⇒ *The Science Museum is currently looking for manufacturers to submit their products in one of the six categories listed below.*

⇒ *Considerable debate exists on how to define a category.*

⇒ *The awards are split into 11 categories ranging from small domestic through commercial to partnership schemes.*

COLLOCATES *broad, grammatical, distinct, main*

⇒ *Allowing for certain stylistic overlaps, all medallion designs can be divided into two broad categories.*

⇒ *The syntax analyser currently operates using statistical information about the combination of sequences of grammatical categories.*

⇒ *Theoretical explanations of soccer spectator violence occupy four distinct categories.*

⇒ *Unpaid carers , in the context of the present discussion , are in three main categories .*

STRUCTURE N_mod

⇒ *The subscription cost for each membership category shall be determined at each Annual General Meeting.*

⇒ *Entries will be short listed to a maximum of 6 finalists per award category.*

⇒ *No more than three pieces from either age group categories could be submitted in digital format to the first selection panel.*

STRUCTURE PP_X of

⇒ *The fact that these practices often fall into the categories of community or public art , with their attendant negative connotations , goes someway to explain their critical invisibility.*

⇒ *There are several different categories of exam questions:*

⇒ *The third category of membership is affiliate members - this was introduced in December 2005.*

CHUNK fall into ... category

⇒ *Genetic tests of body fluids fall into two categories.*

⇒ *Our knife , he decides , does not fall into that category.*

У наведеному прикладі спостерігаємо індуктивний розподіл лінгвістичної інформації за структурно-концептуальними ознаками: *Meaning, Collocates, Structure, Chunk*. Кожен фрагмент категоріальної інформації супроводжується ілюстраціями, тобто прикладами вживання. Сучасні автоматичні парзери здатні побудувати трансформаційні дерева до кожного із запропонованих прикладів. У такий спосіб відбувається зняття неоднозначності та розмежування значень для багатозначних слів. Зрозуміло, що концептуальне значення елемента репрезентоване у кожній із наведених індуктивних категорій. Наші подальші розвідки будуть спрямовані на те, щоб з'ясувати механізми взаємовпливу лінгвістичної категоризації та концептуальних структур під час укладання лінгвістичних баз даних. Такий підхід дасть змогу змоделювати дедуктивне розпізнавання комп'ютером лінгвістичної інформації під час автоматичного аналізу мовлення.

Література

1. Біскуб І.П. Англomовний дискурс програмного забезпечення як модель мовленнєвої взаємодії людини й комп'ютера : монографія / І.П. Біскуб. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. – 388 с. 2. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1988. – Вып. 23 : Когнитивные аспекты языка. – С. 51–67 3. Карасик В.И. Язык социального статуса / В.И. Карасик. – М. : Ин-т языкознания РАН; Волгогр. гос. пед. ин-т, 1992. – 330 с. 4. Anderson J.R. Language, Memory, and Thought / J.R. Anderson. – Hillsdale. NJ : Erlbaum, 1976. – 546 p. 5. Bobick A. Natural object categorization. Unpublished Doctoral Dissertation / A. Bobick. – MIT : Department of Brain and Cognitive Science, 1987 6. Jackendoff R. The natural logic of rights and obligation / R. Jackendoff / Language, Logic, and Concepts. Ed. By R. Jackendoff, P. Bloom, K. Wynn. – Cambridge, Massachusetts, London : The MIT Press, 2002. – P. 67-96 7. Lakoff G. Women, Fire and Dangerous Things : What Categories Reveal About the Mind / G. Lakoff. – Chicago and London : The University of Chicago Press, 1987 – 614 p. 8. Pinker S., Prince A. The nature of human concepts: evidence from an unusual source / S. Pinker, A. Prince / Language, Logic, and Concepts. Ed. By R. Jackendoff, P. Bloom, K. Wynn. – Cambridge, Massachusetts, London : The MIT Press, 2002. – P. 221-263 9. Shepard R. N. Toward a universal law of generalization for psychological science / R.N. Shepard. – Science, № 237, 1987. – P. 1317 - 1323

